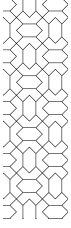

CITATION

BİNOL, Ali, "An Assessment On The Concept Of 'Tezekki' In The Quran", *Journal of Faculty of Theology of Bozok University [BOZIFDER]*, 11, 11 (2017/11) pp. 185-207.

KUR'AN'DA GEÇEN TEZEKKÎ KAVRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment On The Concept Of 'Tezekki' In The Quran

Ali BİNOL

Öğrt. Gör.

Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, alibinol62@gmail.com

Öz

"Tezekkî", Kur'an'da insanın maddi ve manevi gelişimini anlatan kavramlardan biridir. Tüm insanlığa hidayet rehberi olarak inen Kur'an, iman eden ve imanın gereği olarak amel eden müminlerin kurtuluşa ereceklerini haber vermektedir. Kur'an, kurtuluşa ermeyi "tezekkî" etmeye bağlamıştır. "tezekkî" kavramının mahiyeti ve içerdiği fiiller, daha çok nübüvvetin ilk yıllarında inen Mekki sûrelerde görülmektedir. İnsanda İslâmî bir kimlik oluşturmayı amaçlayan Kur'an'ın bu konudaki hedeflerinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Makalemizde öncelikle "tezekkî" kelimesini ayetler bağlamında ele alacağız. Daha sonra bu kelimenin Türkçeye nasıl çevrildiği ve bu çevirinin, muhatabın zihninde nasıl bir algı oluşturduğu hususu üzerinde duracağız. Mübîn olan Kur'an'ın her kelimesi gibi "tezekkî" kavramının da Kur'an bağlamında ele alınıp değerlendirilmesi Kur'an'ın sağlıklı anlaşılması için gereklidir.

Anahtar kavramlar: İnsan, Kur'an, mümin, tezekkî, kurtuluş

Abstract

One of the words that describe the physical and spiritual development of man in the Qur'an is the concept of "moral purification". The Qur'an, is a guide to all mankind, informs believers and worshippers of faith to be saved. The nature of the concept of "moral purification" and the actions it contains are more often seen in the Mekki surats in the first years of the prophecy. The goal of the Qur'an, which aims to create an Islamic identity in human beings, needs to be well understood. In this paper, the expression "moral purification" in the context of verses is explained at first. Then, how this concept was translated into Turkish and how this translation is perceived in the reader's mind will be stated. Like every word of the Qur'an, consideration and evaluation of the concept of 'moral purification' according to the context of the Qur'an is the right way for a healthy understanding of the Qur'an.

Keywords: Human, the Qur'an, worshipper, moral purification, salvation.

KAYNAKÇA

BİNOL, Ali, "Kur'an'da Geçen Tezekkî Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 11, 11 (2017/11) ss. 185-207. **Makale Geliş T.:** 26/04/2017, **Kabul T.:** 30/05/2017.

Giriş¹

İlahî kelâm olan Kur'an,² lafız-mânâ bakımından bir bütündür. Etimolojik olarak *Kur'an*, fu'lân kalıbında bir mastar olup okumak, çağrı, davet, tebliğ gibi anlamlara gelmektedir.³ Kur'an her şeyden önce okunan bir kitaptır. Lafzı mânâsına, mânâsı da lafzına feda edilemeyecek bir bütünlük arz etmektedir.⁴

Kur'an'ın ilahî hakikatleri ve ebedî mesajları iletme gibi bir gayesi vardır. Kur'an, her çağda ve her mekânda, farklı seviyelerdeki insanlara hitap etmesinin bir gereği olarak, pek çok konuyu içermektedir. İnsanı muhatap alması bakımından o, ilimden, bilgiden, marifetten, hukuktan ve bunlara ilaveten hikmete dayalı meselelerden bahsetmektedir. İnanç, amel, ahlâk ve ahiret hayatına dair bütün hakikatleri kendisine has eşsiz nazım yapısıyla ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi son ilahî kitaba "Kur'an" isminin verilmesi onun eşsiz nazımından dolayıdır.⁵ "Kıraat olunan şey, bu eşsiz nazımın mânâsı mıdır, yoksa bu mânâları en beliğ bir şekilde ifade eden lafızların kendisi midir?" sorusunun cevabı bellidir. Dolayısıyla, "Asıl olan mânâdır, lafız bir kabuk mesabesindedir."⁶ gibi bir yaklaşımla onun lafzını ve mânâsını ayırmaya kalkmak veya birini diğerine öncelemek doğru değildir.

Kur'an'ın mânâsının değil, lafzının Arapça olduğunu ifade eden Elmalılı (ö. 1878-1942) Kur'an'ın isimleri arasında, furkân, hüdâ, rûh, nûr gibi onun mânâsına delalet edenler olduğunu, fakat Kur'an'ın Arapça olarak nitelendirilmesinin⁷ anlamlı olduğunu vurgular. Bu sebeple o, Kur'an'ın tam mânâsıyla başka bir dile tercüme edilemeyeceğini söyler.⁸ Ona göre Kur'an'ın tercüme edilememesinin sebeplerinin başında Kur'an'ın kendi üslubu gelmektedir. Kur'an, Arap dili üzerine in-

¹ Bu makale, 'Kur'an'a Göre Tezekkî' adlı yüksek lisans tezi esas alınarak oluşturulmuştur.

² "Kur'ân" kelimesinin türediği kelimeler ve anlamları için bkz. Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân*, Dâru'l-Kitâbil'l-Arabî, Beyrut 1995, I, 15-17.

³ Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtu'l-Fâzî'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2012, s. 419; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, I, 12.

⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 12.

⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 12.

⁶ Bkz. Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yay., İstanbul 1979, s. 125.

⁷ Yûsuf, 12/2; Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/ 3; Şûrâ, 42/7; Zuhuruf, 43/3; Ahkâf, 46/12.

⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 12.

dirilmiştir. Kur'an, Arapların bildiği sesler ve kelimelerin en güzellerinden seçilerek, Allah'tan başka hiç kimsenin yapamayacağı⁹ bir dizilişle, lafız mânânın, mânâ da lafzın aynası hâlinde dizilip dokunmuştur.¹⁰

Cümle yapısının yanında, tercümeyle zorlaştıran hususlardan birisi de bazı Kur'an kelimelerinin içerdiği özel anlamlardır. Arapçanın, köklerden türetmeli bir dil olduğu bilinmektedir ki onun kelime varlığı açısından da oldukça zengin bir dil olduğu aşikârdır.

Yeni bir din, düşünce yapısı ve hukuk sistemi oluşturan Kur'an, dönemindeki insanların kullandıkları kelimeleri kimi zaman aynen aldığı gibi, kimi zaman da belli kelimelere yeni anlamlar yüklemiştir. Yeni anlamlar yüklediği kelimelere örnek olarak cihâd, zekât, salât kelimelerini sayabiliriz. Kendilerine özgü anlamları olan bu kelimeleri kök anlamlarıyla başka bir dile çevirmek, Kur'an'ın mesajının anlaşılması için yeterli değildir. Bu kelimeleri, olduğu gibi bir başka dile aktarmak da ayetlerdeki mânâyı tam olarak yansıtmaz. Nitekim başka bir dile çevirisi yapılan bir kelimenin anlamı, muhatapın dilindeki anlamla örtüşmediği zaman, muhatap bu kelimedenden kastedilen mânâyı anlayamayacaktır. Çünkü muhatapın anladığı şey, kendi dilinde kullandığı kelimeler ve bu kelimelerin ifade ettiği mânâlarla sınırlıdır. Dolayısıyla tercümeden daha fazlasına yani kelimeyle ilgili ek bir tefsire/açıklamaya ihtiyaç vardır.

Makalemizin konusu olan "tezekkî" kavramı, Kur'an'da fiil olarak kullanılan ve insanla yakından ilişkisi bulunan önemli kelimelerden birisidir. Genelde "temizlenme" veya "arınma" olarak Türkçeye çevrilen "tezekkî" ile aynı kökten gelen "tezkiye" kelimesi, bazı eserlerde "nefis tezkiyesi" olarak kullanılmıştır. İlgili ayetlerde "tezkiye" kelimesine verilen "nefis tezkiyesi" anlamı, zaman zaman Kur'an'da kastedilen mânâ ile uyuşmamaktadır.¹¹

Medenî ayetlere nispeten Mekkî ayetlerde daha çok kullanılan "tezekkî" kelimesinin içerdiği anlamların yeterince ortaya konulmadığı

⁹ Bakara, 2/24.

¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 12.

¹¹ Bu tür iddialar için bkz. İbrahim Sarmış, *Tasavvuf ve İslâm*, Ekin Yay., İstanbul 1997, s. 351; Gazâlî, *İhyâ*, ter. Ahmet Serdaroglu, Bedir Yay., İstanbul 1974, II, 66; Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1979, s. 186, 187.

kanaatindeyiz.¹² Oysa bu kelime, oruçtan, tövbeden, namaz ve zekâttan daha önce Kur'an'da yerini almıştır. Buna göre tezekkî, Kur'an'ın anlaşılması için bilinmesi gereken önemli kavramlardan biridir.

Makalemizde, tezekkî kavramını öncelikle dil açısından inceleyecek, ardından Kur'an'daki kullanımlarına bakacak, daha sonra insan hayatı bağlamında onun vazediliş gayesini ele alacağız. Yine bu kavram bağlamında “arınma-arıtma, temizlenme-temizleme” kavramlarının kullanılmasıyla zihinlerde oluşan “tezekkî” algısının ne derece sağlıklı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1. Tezekkî Kavramının Mâhiyeti

“tezekkî” kavramı “zekâ” fiilinin “tefe’ul” babına aktarılmış şeklidir. “Zekâ” kökünden türeyen ve tef’îl babının mastarı olan “tezkiye”¹³ kavramı da sıkça kullanılan kelimelerden birisidir. Bu kavram, bazı ayetlerde nefislerin temize çıkarılması bağlamında ‘sözlü nefis tezkiyesi’ şeklinde geçmiş ve olumsuz bir davranış olarak sunulmuştur. Bu hâliyle “tezkiye”, konunun sadece bir yönünü yansıtmaktadır. Oysa bu kavramın sadece ‘lafzî tezkiye’ bağlamında ele alınması, onun tam olarak anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü Kur'an'da tezkiyenin yanında tefe’ul babındaki tezekkînin fiil formu da kullanılmakta ve ‘tezekkî edenlerin’ kurtuluşa ereceği¹⁴ bildirilmektedir.

2. Tezekkî Kavramının Semantik Tahlili

Tezekkî kavramı diğer türevleriyle birlikte “زكو” fiilinden gelmektedir. Mastarı “زكوا”, “زكاء” ve “زكاة” şeklinde gelen bu kök, “زكو”, “زكا” fiili, tespit edebildiğimiz kadarıyla şu anlamlara gelmektedir.

¹² Örneğin İslam Araştırmaları Merkezinin yayımladığı *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’nde “tezekkî” maddesi yer almamaktadır.

¹³ “Tezkiye” kavramıyla ilgili olarak Dilaver Selvi, “Beyzavi Tefsirinde Nefis Tezkiyesi ve Takva”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 2010/2, sayı: 26, s. 125-161; Ahmet Emin Seyhan, “Ebu’l Hasan Harakani’nin Nefis Tezkiyesine Yaklaşımı”, *Harakani Dergisi*, yıl: 2014, sayı: 1, s. 1-32; Mustafa Ünver, “Kur’an’ın Tezkiye Prensibine Bir Bakış”, *Araştan SBE Dergisi*, yıl: 2006, sayı: 1, 2, s. 125-161 adlarıyla makaleler yazmışlardır. Bu konuda Abdülhamit Tek, “Nefis Tezkiyesinde Namazın Rolü”, Ankara Üniversitesi SBE, 1999 ve Ömer Arif Kelkit, “Kur’an’da Tezkiye”, Ankara Üniversitesi SBE, 1999 adlı yüksek lisans tezi yapmışlardır.

¹⁴ A’lâ, 87/14.

a) Artmak ve Bereketlenmek

Ekilen bir şey çoğalıp arttığı zaman “زكا الزرع” denir.¹⁵ Hz. Ali'den nakledilen, “Mal harcadıkça azalır, ilim harcadıkça çoğalır”.¹⁶ sözü “يزكو” fiili ile ifade edilmektedir. “زكى” fiili tef'îl babında tezkiye şeklinde kullanıldığında, bir şeyi arttırmak, çoğaltmak ve fazlaştırmak anlamlarına gelmektedir.¹⁷

b) Büyüyüp Gelişmek, Boy Atmak

Zekâ kökünden türeyen tezekkî kelimesi, hayvanların, ekinlerin, insanların, büyüüp gelişmesi anlamına gelmektedir. Nitekim sözlüklerde bir adamın büyümesini ifade etmek için “زكا” fiili kullanılır. Bu fiil sülâsî dördüncü baktan lâzım olarak “زكى” şeklinde de kullanılmaktadır.¹⁸ Tef'îl babından gelen “تركية”, bir şeyi büyütmek, geliştirmek, yetiştirmek anlamına gelmektedir.¹⁹ Dönüşlülük (mutavaat) ifade etmesinin yanında, yavaş yavaş oluşum anlamını içeren tefe'ul babına aktarıldığında ortaya çıkan “tezekkî” ise, büyümek, gelişmek, yetişmek ve olgunlaşmak mânâsına gelmektedir.

c) Temizlik, Temiz Olmak

Tef'îl babından gelen “tezkiye”ye temizlemek anlamı verenler olmuştur.

Örneğin Tevbe Süresindeki “وتركهم بها / onları temizleyesin”²⁰ ifadesi için, malını temizlemek mânâsı verilmiştir.²¹ Yine buradaki temizlikten, bir ürünün veya canlının temiz bir ortamda, nezih bir şekilde yetişmesi anlaşılabilir. Bitkiler ve ekinler ancak otlardan, çalılıklardan, birbirine karışmış bitkilerden temizlendiği zaman iyi yetişir.²²

d) Tek İken Çift Olmak

Sülâsî olarak kullanılan “zekâ” kelimesi, bir şeyin tek iken çift olması; çoğalmasını ifade etmek için de kullanılabilir. Örneğin bir insan, eline

¹⁵ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, X, 320; Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzî'l-Kur'ân*, s. 419.

¹⁶ İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIX, 77.

¹⁷ İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIX, 77.

¹⁸ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, X, 321; İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIX, 77.

¹⁹ Mevlüt Sarı, *el-Mevârid*, s. 701.

²⁰ Tevbe, 9/13.

²¹ İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIX, 77; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 364.

²² Yusuf Karadâvî, *Fıkhü'z-Zekât*, I, 34.

bir şey alıp “Tek mi çift mi?” diye soracağı zaman bunu, “أخسأ أم زكأ؟” ifadesiyle dile getirir.²³

e) Ma’sum ve Günahlardan Arınmış Olmak

İsm-i fail kalıbındaki “زكاي” anlamına gelen “زكي” kelimesi, hem ism-i fail, hem ism-i meful anlamında kullanılmaktadır. Sıfat-ı müşebbehe olan bu kelime insanın sıfatı olduğu zaman, onun nefesine ve şahsiyetine hâlel getirecek davranışlardan uzak olması, fitratındaki iyilik boyutunu ön plana çıkararak mânâsına gelmektedir. Nitekim Kur’an’da Hz. İsa için geçen “غلاما زكيا” ifadesi²⁴ bunu göstermektedir.²⁵ Aynı kelime, toprak için sıfat olarak “أرض زكية = أرض طيبة” şeklinde kullanıldığında, bol, güzel, verimli arazi anlamı taşır.²⁶

f) Bir İşin Bir Kişiyeye Layık ve Yakışır Olması, Bir İşe Ehil Olmak

Bu anlam için iki örnek verebiliriz. “هذا الأمر لا يزكو بفلان” tabiri “أى لا “زكياه = ألقيه” “Bu iş ona yakışmıyor.” şeklinde açıklanmaktadır.²⁷ “Ona layık gördü, yakıştırdı.” demektir.²⁸ O hâlde “زكا” fiilinin mastarı olan “زكاة” ve zekâ (زكاء), insan onuruna yakışan davranışları ifade etmektedir

g) Salah, İyi Hâl, Sâlih Amel

Bazı âlimler Mü’minûn Sûresindeki “للزكاة” ifadesini bu anlamda tefsir etmişlerdir.²⁹ İf’âl babından “أزكي” ve tef’îl babından “تزكيه” / “زكي” olduğunda, ıslah etmek, iyi yapmak, sâlih amel işlemek, Allah’a itaat etmek³⁰ ve nefsi bunlara alıştırmak³¹ anlamı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hayrı, iyiliği çok olan kimse anlamında kullanılmaktadır.³² Zira Âlûsî’ye (ö. 1270/1854) göre Meryem Sûresindeki “زكاة”³³ kelimesi bu anlamdadır.³⁴

²³ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, X, 322.

²⁴ Meryem, 19/19.

²⁵ Râgib el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, s. 218; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, XV, 860.

²⁶ Arif Erkan, *el-Beyân*, II, 1322; Cübran Mes’ud, *er-Râid*, s. 779.

²⁷ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, X, 320.

²⁸ Ahter-i Kebîr, s. 476.

²⁹ Neseî, *Medâriku’t-Tenzil*, II, 330.

³⁰ İbnü’l-Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XIX, 77; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, X, 322.

³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 2618.

³² Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 343.

³³ Bkz. Meryem, 19/13.

³⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XVI, 77.

h) Bir Şeyin En Üstünü, En İyisi

“أزكى” kelimesi Kehf Sûresinde ism-i tafdil olarak, meyve, sebze ve diğer gıdaların sıfatı olarak geçmektedir.³⁵ Zemahşerî'ye (ö.538/1144) göre, bu sûredeki “ezkâ” kelimesi, meyve ve sebzelerin iyi yetişmiş, güzel görünümlü, bol olanlarını, dolayısıyla ucuz ve erişilebilir olanlarını ifade etmektedir.³⁶

i) Övmek, Övgüye Değer Amellerle Nitelemek

Tef'îl babından gelen “تزكية” kelimesine övmek anlamı da verilmiştir.³⁷ İnsan ya kendisini över, kendisini hatasız görür, ya da başkasını överek onu bir anlamda temize çıkarır. Bu durum mahkemede, hâkimin tezkiye-i şahit yapması, şahidin iyi hâlini araştırıp, onun şehadete lâayık birisi olduğunu belirlemesi şeklinde cereyan eder.³⁸

Sonuç olarak, “tezkiye” ve konumuzu teşkil eden “tezekkî” kavramının türediği “زكا” fiili veya onun mastarı olan “زكاة” kelimesinin, geniş bir anlam sahasına sahip olduğu görülmektedir. Genellikle canlıların büyümesi, gelişmesi, çoğalması, boy atıp uzaması anlamlarında kullanılmaktadır ki canlıların merkezinde de insan vardır.

3. Tezekkî ve Türevlerinin Kur'an'da Kullanımı

Tezekkî kavramına kaynaklık eden zekâ fiili, türevleriyle beraber Kur'an'da yaklaşık elli yedi yerde geçmektedir. Üçlü (sülâsî) fiil olarak, mazi formuyla bir yerde,³⁹ zekâ fiilinin mastarı olan “zekât” kelimesi, şer'î bir ölçü anlamında otuz yerde,⁴⁰ aynı kelime sözlük anlamında iki yerde zikredilmektedir.⁴¹ İsm-i fail veya ism-i mef'ul anlamındaki “زكِيّ” zekî” kelimesi sıfat-ı müşebbehe formunda Kur'an'da iki yerde,⁴² İsm-i tafdil formunda olan “ezkâ” kelimesi dört yerde,⁴³ “zekâ” fiilinin mezîd

³⁵ Bkz. Kehf, 18/19.

³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 493.

³⁷ Ferahidî, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 100.

³⁸ Ömer Nasûhi Bilmen, *İstîlâhât-ı Fıkhiye Kamusu*, VIII, 152.

³⁹ Bkz. Nûr, 24/21.

⁴⁰ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres, li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s. 354, 577, 578.

⁴¹ Bkz. Meryem, 19/13; Kehf, 18/81.

⁴² Bkz. Meryem, 19/19; Kehf, 18/74.

⁴³ Bkz. Bakara, 2/232; Kehf, 18/19; Nûr, 24/28, 30.

formlarından olan “tezkiye” fiili on iki yerde, “tezekkî” fiili altı yerde geçmektedir.⁴⁴

4. Tezekkî ve Türevlerinin Kur'an'daki Kullanım Formları

4.1. Sülâsî Fiil ve Türevleri

Sülâsî fiil ve türevleri Kur'an'da otuz dokuz yerde, sülâsî fiil formu olarak da bir ayette⁴⁵ geçmektedir. Söz konusu ayette geçen ‘zekâ’ fiili ‘temize çıkmak/temize çıkarmak’ olarak tercüme edilmiştir.⁴⁶ Muhammed Esed’in (ö. 1992) İngilizce Kur’an mealinde söz konusu fiile saflaştırmak, arıtmak (pure) anlamı verilmiştir. İngiliz asıllı Müslüman araştırmacı-yazar M. Pickthall’in (ö. 1936) mealinde ise aynı fiil için gelişmek, büyümek, yetişmek anlamlarına gelen (grow-grown) kelimesi tercih dirmiştir.⁴⁷

4.2. Tezkiye Formu

Tezkiye kelimesi ayetlerde iki şekilde kullanılmıştır. Birinci tür kullanımı, sözlü olarak nefis tezkiyesinde⁴⁸ bulunmaktadır. Nitekim “*Kendilerini tezkiye edenleri görmüyor musun?*”⁴⁹ ayeti, birinci tür kullanıma örnek olarak gösterilebilir. Bu ayetin nüzul sebebi olarak Yahudilerin kendilerini “Allah’ın oğulları ve sevgilileri”⁵⁰ olarak görmeleri sebebiyle, günahlarının sürekli olarak affedileceğine, ateşin onlara sayılı günler dokunacağına⁵¹ ilişkin konuşmaları gösterilmektedir.⁵² Bu ifadelerden anlaşıldığına göre sözlü nefis tezkiyesi, kişinin fiillerinde olmadığı hâlde kendisini temize çıkarması ve kendisinin temiz ve övgüye la-

⁴⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes, li Elfâz’il-Kur’âni’l-Kerim* s. 354, 995.

⁴⁵ “وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا” Nûr, 24/21.

⁴⁶ Örnek olarak bkz. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, (Haz. Heyet) TDV Yay., Ankara 2012, s. 350.

⁴⁷ Bkz. <http://www.kuranmeali.com>, 6/3/2017.

⁴⁸ Dilaver Selvi, “Beyzavî Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva,” *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 26 (210/2), s. 125-161.

⁴⁹ Nisâ, 4/49. Ayrıca bkz. Necm, 53/32.

⁵⁰ Bkz. Mâide, 5/18.

⁵¹ Bkz. Bakara, 2/80.

⁵² Ali bin Ahmed el-Vâhîdî, *Esbâb-u Nüzûli’l-Kur’ân*, Thk. İsam b. Abdülmuhsin el-Humeydan, Dârü’l-İslah, Demmam 1992, s. 155; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 1365.

yık olduğunu iddia etmesidir ki böyle bir davranış Kur'an tarafından onaylanmamaktadır.⁵³

Tezkiye kavramının Kur'an'daki ikinci tür kullanımı fiilî nefis tezkiyesidir ki bu tür nefis tezkiyesi olumlu anlamda kullanılmış ve nefislerin bilfiil tezkiyesi istenmiştir. Nitekim ilgili ayette de, "قد أفلح من زكاهها" "*Muhakkak ki nefisini tezkiye edenler kurtulmuştur.*"⁵⁴ buyrulmaktadır.

Nesefî (ö. 710/1310) bu ayetin tefsirinde, "zekkâ" fiilini "nefsi islah etmek ve yararlı işlerle geliştirmek" şeklinde izah ederken,⁵⁵ Beyzâvî (ö. 685/1286) aynı fiile, "nefsini ilim ve amelle geliştirip büyütme" ⁵⁶ anlamını vermiştir. Bunun yanında aynı fiile bazı müfessirler "hayır üzere yetişmek, büyüdükçe hayır yolunda ilerlemek" anlamını vermişlerdir. Çünkü "زكى" kelimesi maddi ve manevi gelişimi ifade etmektedir.⁵⁷

4.3. Tezekkî Formu

Kur'an'da, Tezekkî eden kimsenin kurtuluşa erdiği ⁵⁸ haber verilirken, başka bir ayette bu işi yapanın kendi iyiliği için yapacağı⁵⁹ ifade edilmektedir.⁶⁰ Ayrıca, ilgili kelimenin geçtiği ayetlerde Hz. Musa'nın Firavun'a gitmesi tavsiye edilmekte; onun tezekkî edebileceği ihtimali hatırlatılmaktadır.⁶¹ Başka bir ayette Hz. Peygamber'den, tezekkî etmek isteyenler ile ilgilenmesi istenmekte;⁶² istiğna ve kibir duygularıyla hareket eden,⁶³ kendisini ihtiyaçtan âzâde gören,⁶⁴ hakka kulak

⁵³ Diğer ayetler için bkz. Bakara, 2/174; Âl-i İmrân, 3/77.

⁵⁴ Şems, 91/9.

⁵⁵ Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, II, 330.

⁵⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, II, 66.

⁵⁷ Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XVI, 77; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 378.

⁵⁸ A'lâ, 87/14.

⁵⁹ Fâtır, 35/18.

⁶⁰ Kur'an'da tezekkî kavramının geçtiği ayetlerin çoğunda bu kavram "felâh" kelimesiyle birlikte anılmaktadır. Sebep sonuç ilişkisi içerisinde yer alan bu iki kavram birbirlerinin lazımı olarak görülmektedir. Örnek vermek gerekirse, "Tezekkî edenler kurtuldu." A'lâ, (87/14) ayetinde "eflaha" fiili kullanılmaktadır. Aynı zamanda "eflaha" fiili Mü'minûn sûresinde de geçmektedir. Bu sûrede müminlerin kurtuluşa erdiği bildirilmekte, devamındaki ayetlerde kurtuluşa eren müminlerin vasıfları sayılmaktadır (Mü'minûn, 23/1-9). Dolayısıyla tezekkî, nihai amaç olan felah/kurtuluş için bir gerekliliktir.

⁶¹ Bkz. Nâzi'ât, 79/18.

⁶² Bkz. 'Abese, 80/3.

⁶³ Bkz. Teğâbun, 64/6.

⁶⁴ Bkz. Alak, 96/7.

vermeyen,⁶⁵ hakikate karşı sürekli tartışmayı ve mücadeleyi yeğleyip⁶⁶ tezekkî etmeye yanaşmayan kimselerle Hz. Peygamber'in bir işinin olamayacağı bildirilmektedir.⁶⁷ Öte yandan Kur'an'a göre "tezekkî" edenlerin ödülü Adn cennetleridir.⁶⁸

Kimlerin felaha erdiğini bildiren ayetlere geçmeden önce kısaca felah kelimesine değinmek istiyoruz.

Tezekkî edenlerin kurtuluşa ereceğini bildiren ayetlerin çoğunda *felah* kelimesinin geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda *felah* kelimesinin ne anlama geldiğini hatırlamak gerekirse; "فَلْح" fiili kesmek, yarmak gibi anlamlara gelirken, ikinci baktan kullanıldığı zaman toprağı yarmak, çiftçilik yapmak, ekin ekme-sulama gibi ziraat işleriyle uğraşmak anlamlarına gelmektedir.⁶⁹ "Fellah" kelimesi "çiftçi-ziraatçı" anlamında kullanılırken, 'felha' kelimesi, ekin ekme için hazırlanmış nadas tarlayı ifade etmektedir.⁷⁰

"Umduğuna nail olmak," "korktuğundan emin olmak"⁷¹ anlamıyla Türkçeye tercüme edilen "felah" kelimesini, etimolojik yönden ele alıp anlamını değerlendirdiğimiz zaman şu sonuca varırız: Bir çiftçinin umut ettiği şey, ektiği veya diktiği şeyden ürün elde etmektir. Bunun için ekin eker, ağaç diker, sebze veya meyve yetiştirir. Dönüşlülük ifade ettiğini söylediğimiz tezekkî bağlamında yetiştirilecek nesne insanın nefsi, bir başka ifadeyle kişinin bizzat kendisidir. Dolayısıyla "tezekkî", insanın kendi kendisini geliştirmesi, yetiştirmesi ve meyve/ürün verecek hâle gelmesidir. Hâliyle tezekkîden ortaya çıkacak ürün, ahiret pazarında cenneti satın alabilecek sâlih ameller olmalıdır. Söz konusu ameller yine 'felah' kelimesinin geçtiği ayetlerde yer almaktadır. Bunlardan birisi de tezekkî ile aynı kökten gelen 'zekât' kelimesidir. O hâlde zekât, tezekkî edip kendisini yetiştiren insanın meyvesidir. Başka bir ifade ile yetiştirilmiş bir nefsin/kişinin ürünüdür.

İlk inen sûrelerden itibaren "tezekkî" kelimesinin geçtiği yer-

⁶⁵ Bkz. Nûh, 71/7.

⁶⁶ Bkz. Bakara, 2/204.

⁶⁷ Bkz. 'Abese, 80/7.

⁶⁸ Bkz. Tâhâ, 20/76.

⁶⁹ Zeyyat, Ahmed Hasan, *el-Mu'cemu'l-Vasıt*, II, 700.

⁷⁰ Firûzâbâdî, *Tertibu'l-Kamusî'l-Muhît*, III, 517.

⁷¹ Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meali Kerim*, II, 615.

ler incelendiği takdirde şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır: A'lâ Sûresinde, “*Tezekkî edenler kurtuluşa erdi.*”⁷² buyrulurken, sonraki ayetlerde, tezekkînin açılımı yapılmaktadır. Tezekkî muhatap için bir hedef niteliğindedir. Zikir ve salat, tezekkîyi oluşturan iki yapı taşı olup, hayat boyu sürecek kulluk göstergeleridir. O hâlde, ayetteki “tezekkî” eylemi bir süreç işidir. Bu süreç, başta namaz ve zikir olmak üzere sâlih amellerle tamamlanmalıdır. Nitekim Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) göre “tezekkî”nin yolu, itaat ve sâlih amel ile nefsi geliştirip yüceltmekten geçer.⁷³ Aynı noktaya işaret eden Kurtubî'nin (ö. 671/1273) ifadesiyle, Allah'a itaat ve sâlih amellerle nefsinin geliştirip yücelten kimse kurtuluşa erecektir.⁷⁴

Tezekkî kelimesi Leyl Sûresinde ise şu şekilde yer almaktadır: “*Artık kim takvayı tercih eder, en güzel olanı (ahireti ve cenneti) tasdik eder, (malından) verirse, biz onu en kolay hazırlarız (o konuda başarılı kılarsınız). Kim cimrilik eder, kendini müstağni/ihiyaçsız sayar, en güzeli yalanlarsa, biz onu en zora hazırlarız. Düştüğü zaman da malı ona fayda vermez... Ben sizi alev alev yanan bir ateşle uyardım. Oraya ancak yalanlayıp yüz çeviren kötüler girecek. Tezekkî ederek malını hayra veren iyiler ise ondan uzak tutulacaktır.*”⁷⁵

Müfessirler, Leyl Sûresindeki bu ayetlerin nüzul sebebine dair yaşamış bir olay olarak Hz. Ebû Bekr örneğini naklederler. Hz. Ebû Bekr, sadece iman etmiş olmalarından dolayı işkence gören cariye ve köleleri satın alıp kurtarır. Müşrikler, “Bu adam kendisine yardım edecek kişileri kurtarıyor.” derler. Babası bu konuşmalardan etkilenir. Üstelik o, oğlunun zayıf olanları kurtardığını, sağlamlar ve gençler için para harcadığı takdirde onların kendisi için bir güç/destek olacağını söyler. Buna karşılık Hz. Ebû Bekr,

“Babacığım! Ben Allah katındaki mükâfatı bekliyorum.”⁷⁶ diye karşılık verir. Bilal-i Habeşi dâhil altı, yedi kişiyi satın alıp özgürlüğüne kavuşturur.⁷⁷ Hz. Ebû Bekr'in örnek olarak sunulduğu, ama meselenin

⁷² A'lâ, 87/14.

⁷³ Beyzâvî, *Envâr-u't-Tenzil*, I, 302.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'ân*, XXII, 314.

⁷⁵ Leyl, 92/5-18.

⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXX, 110; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 144.

⁷⁷ Ali bin Ahmed el-Vâhidî, *Esbâb-u Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 456; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*,

bir kişiye tahsis edilemeyecek boyutta olduğunun anlaşıldığı bu olayda, tezekkî etmiş bir müminin nasıl bir davranış sergileyeceğinin en açık örneği mevcuttur.

Peygamberliğin ikinci yılında inen sûrelerdeki ayetlere baktığımız zaman değinilen konuların çoğunlukla aynı ekseninde cereyan ettiği görülür.⁷⁸ Bu ayetlerdeki ana tema Allah'ı bilmek, O'na inanmak, hidayete tabi olmak, ahiret hayatını gaye edinmektir. Kötülüklerden sakınarak, iyilikler yapmak, infakta bulunmak, takva ve ihlâs sahibi olmak, yani “mutlak iyiliğe/birr”e ulaşmaktır. Böylece dünya imtihanını kazanarak, cennetteki yüksek derecelere kavuşmaktır.⁷⁹

Bunlar yapılırken, bireyin ıslahı ve iradesinin gelişimi bağlamında uzunca bir sürecin yaşanması söz konusudur. Bu süreçte yer alan kavramların merkezinde yer alan “tezekkî” özetle; insanın kendisini dünyevileşmekten,⁸⁰ eşya karşısında esir olmaktan kurtarması için, kazancından ve sevdiği şeylerden infak etmesini sağlayan bilinçli bir amel, iradeye dayalı bir harekettir.⁸¹

Bu eylemlerin çoğu Kur'an'da infak, sadaka, zekât gibi mali ibadetler bağlamında zikredilmektedir. Nefis eğitilerek bencillikten, hasislikten kurtarılmakta,⁸² ıslahı ve dönüşümü sağlanmakta, geliştirilen irade gücüyle tezekkî süreci tamamlanmaktadır.

Tezekkî kelimesi, ilk yıllarda nazil olan, birbirlerine yakın konuları içeren ve Kur'an'da peş peşe bulunan Nâzi'ât ve 'Abese Sûrelerinde de yer alır. Nâzi'ât Sûresinde tezekkî kelimesi, Firavun kıssası bağlamında söz konusu edilmekteyken,⁸³ Abese Sûresinde ise, mümin-kâfir karşılaştırılması bağlamında iki yerde geçmektedir.⁸⁴ Müfessirler bu iki sûredeki tezekkî kelimesine ayrı ayrı mânâ vermişlerdir.

Taberî (ö. 310/923), Nâzi'ât Sûresindeki “tezekkî” kelimesini “küfür

Dâr-u İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1420 h., XXXI, 187; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5882.

⁷⁸ Şems, Leyl, A'lâ, Alak, Müddessir, Müzzemmil, 'Abese, Nâzi'ât, Asr, Mâûn vb. sûrelerin muhtevası genelde bu merkezdedir.

⁷⁹ Bkz. Nâzi'ât, 79/40, 41. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/92.

⁸⁰ Bkz. Tekâsür, 102/1.

⁸¹ Mehdi Bâzergân, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 346.

⁸² Haşr, 59/9.

⁸³ Bkz. Nâzi'ât, 79/18.

⁸⁴ 'Abese, 80/3-7.

kirinden temizlenmek” diye açıklarken, ‘Abese Sûresinde “tezekkî”yi, “günahlardan temizlenmek” olarak ifade etmiştir.⁸⁵

Kurtubî (ö. 671/1273), Nâzi’ât Sûresinin tefsirinde, “tezekkî” kelimesini “sadaka vermek” olarak açıklamış, söz konusu amelin tezekkî etmiş bir kişinin imanının ortaya çıkmasına işaret olduğunu söylemiştir. Kurtubî’nin İbn Abbas’tan naklettiği bir rivayette ise “tezekkî” kelimesi, “Kelime-i Şehadet getirmektir.” diye izah edilmiştir. ‘Abese Sûresinin tefsirinde ise “tezekkî” kelimesi, “Senden din ve Kur’an hususunda öğrendikleriyle tezekkî edecek, din konusunda temizliğini artıracak ve cehaletin zulmünü yok edecektir.” şeklinde açıklanmıştır.⁸⁶

Beyzâvî (ö. 685/1286), Nâzi’ât Sûresinin tefsirinde ilgili kelimeyi “Lâilâhe illallah demek sûretiyle şirkten temizlenmek” şeklinde açıklarken, ‘Abese Sûresinin tefsirinde bu kelimeyi “günahlardan temizlenmek” şeklinde izah etmiştir.⁸⁷

Nesefî (ö.710/1310), Nâzi’ât Sûresinde geçen “tezekkî” kelimesine “itaat ve iman ile şirk ve isyandan temizlenmek” anlamı verirken, ‘Abese Sûresinde bulunan “tezekkî” kelimesine “işittikleriyle cehalet kirlerinden temizlenmek” anlamı vermiştir.⁸⁸

İbn-i Kesîr (ö. 774/1373), Nâzi’ât Sûresindeki ilgili kelimeyi, “tezekkî” yoluyla İslâm’a girmek, yani “Müslüman olmak ve itaat etmek” şeklinde açıklamıştır.⁸⁹

Tezekkî kelimesinin kullanıldığı ayetlere A’lâ Sûresindeki kullanımını da dâhil edersek, aynı kavrama, âlimlerden birinin “küfürden, şirkten veya gûnahtan temizlenmek” dediğini, bir diğersinin bu kavramı, “itaat” kelimesiyle açıkladığını, bir başkasının “Müslüman olmak” şeklinde izah ettiğini görürüz. Aynı kelime için, “sadaka vermek,” “kelime-i şehadet getirmek” diye ifade edenlerin yanında, “fıtır sadakası vererek bayram namazını kılmak” diyenler de olmuştur. Fakat bu rivayetleri yadırgayan Begavî (ö. 516/1117), “tezekkî” kavramından bahseden sûrelerin Mekki sûrelerden olduğunu, dolayısıyla o zaman için bayram

⁸⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXX, 25, 34.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XXII, 255, 260.

⁸⁷ Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzil*, II, 655, 656.

⁸⁸ Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil*, III, 597, 602.

⁸⁹ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar-u Tefsîr-i İbn Kesîr*, III, 597, 599.

namazının veya fitır sadakasının söz konusu olamayacağını⁹⁰ söylemiştir ki bu tespit önemli bir noktaya işaret etmektedir. Esasen “tezekkî” kelimesinin açılımı olabilecek anlamlar Kur’an’da yer almaktadır. Ancak yukarıda, tezekkîyi açıklamak için kullanılmış ifadeler yanlış olmakla beraber, bize göre tezekkînin tanımını vermemektedir.

Öyleyse, ilk devir rivayet tefsirlerinde bile var olan bu farklı açıklamalar yanlış ve/veya dayanaksız aktarımlar mıdır, yoksa kişisel tercihler midir? Bize göre bunların ikisi de değildir. Zîra müfessirlerin çoğunluğu “tezekkî” kelimesinin tanımını yapmamış, sadece onun ne ile ve nasıl olacağını ifade etmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla ya zihinlerde bir tezekkî mefhumu hazır olarak vardır ve bunun nasıl gerçekleşeceğine dair bir eylemi zikretmişlerdir, ya da tezekkî kavramını, ayetin bağlamına göre yapılması en öncelikli olan şeyle örneklendirmişlerdir. Dolayısıyla söyledikleri şey, tezekkî sürecinin ya başlangıcı, ya önemli bir aşaması, ya da sonucudur. Kısaca “tezekkî”, sadece söylenenler olmayıp, üstüne ilave edilmesi gerekenlerle beraber bunların hepsini karşılayan bir kavramdır.

Şurası açıktır ki bu kavram, hem Firavun, hem de Ümm-i Mektûm için kullanılmıştır. Hem, Ümeyye b. Halef, Utbe b. Rabia gibi müşrikler için,⁹¹ hem de Hz. Ebû Bekr gibi İslâm davetinin başından itibaren Müslümanlığı benimsemiş, bir daha da “küfür ve şirk”e bulaşmamış bir mümin için kullanılmıştır. O hâlde “tezekkî” kavramına, yukarıdaki şahıslar başta olmak üzere her muhatap için geçerli bir anlam yüklenmelidir. Bu anlamıyla “tezekkî” kavramını/mefhumunu, “Kelime-i şehadetle başlayan, sâlih amellerle sürdürülen, zikir, dua, tesbih ile beslenen, infak, sadaka, zekât gibi amellerle desteklenen, daha sonra adını anacağımız amellerin de eklenmesiyle hayatın tüm safhalarına yayılan uzun soluklu bir eğitim programıdır.” diye tarif edebiliriz. Bu eğitim, sonuçta nefsi hayra, itaate, iyiliklere alıştıran onu yüceltme faaliyetidir. Öte yandan “tezekkî” mefhumu, mükemmel bir temyiz gücü olan akl-ı selimi ve iradeyi güçlendirmektir. Böylece hayra yöneldiğinde onu gönülden onaylayıp teşvik edecek, şerre yöneldiğinde kendisi-

⁹⁰ Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, IV, 403.

⁹¹ Bkz. el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûl'l-Kur'an*, s. 446.

ni uyuracak duyarlılığa, kendisini kontrol edecek kabiliyete ulaşmaktır. Özetle “tezekkî”, “Allah’a karşı gelmekten sakınma”⁹² hassasiyetini kazanabilme, sâlih amellerle kendisini eğitip yetiştirerek her konuda itidali yakalama sürecidir.

“Tezekkî” kavramı bağlamında insanoğlunun başlangıçtan beri yaşadığı serüveni düşünecek olursak, onun bir nimet cenneti içerisinde yaşamakta iken fitratına yerleştirilmiş eğilimlerin etkisi altında kalarak bir hata yaptığını⁹³ görürüz. O, geleceğini garantiye almak, sonsuzluğa ulaşmak zan ve yanılgısıyla yaptığı bu hata yüzünden cennetten uzaklaştırılmış, neyse ki hatasını anlamış ve tövbe etmiştir. Kaybettiği şeyleri yeniden kazanması için onun bir yarışa katılması gerekmektedir. Bu yarış, insanın –bedensel, toplumsal, tarihi ve biyolojik engellerden ve onu çalışmaktan alıkoyan bağlardan kurtularak– kendini aşma, iyiliklerle/faziletlerle nefisini geliştirme, kerem, cömertlik, isar gibi hasletlerle donanma ve Rabbinin övgüsünü kazanma yarışı olacaktır.

Doğaldır ki bu yarışın ödülü cennettir. Cennete ancak tezekkî edenler girebilecek, kendisini yetiştirip geliştiremeyenler, odun olup cehenneme atılacaklardır.⁹⁴ İşte bu bilinci elde edebildikten sonra asıl yarış başlamış demektir. Ancak o durumda tezekkîyi tamamlayan unsurlar olarak tespit edebildiğimiz kavramlar zihinlere yerleşecektir. Dolayısıyla yukarıda konumuzun ilk kısmında “kavramın içini doldurmak” derken kastettiğimiz budur. Bu sebeple, bağlama bakılarak, söz konusu kavramların Kur’an’dan seçilmesine özen gösterilmelidir. Çünkü ancak bu kavramların yerli yerince kullanılmasıyla tezekkî süreci tamamlanabilecektir.

Kur’an’da, “Tezekkî” Eden Müminlerin Özellikleri

Kur’an’ın değişik yerlerinde felaha erenlerin nitelikleri⁹⁵ şu şekilde sıralanmaktadır:

⁹² Bkz. Şems, 91/8.

⁹³ Bkz. Bakara, 2/36; Tâhâ, 20/120; A’raf, 7/11-20.

⁹⁴ Bkz. A’lâ, 87/12.

⁹⁵ Mü’minûn suresinin başında anlatılan ibadetler diğer ilahi kitaplarda da yer almıştır. Bu kitaplar ve içerikleri hakkında bkz. Mehmet Altuntaş, Kur’an’da Peygamberlere Gönderilen ‘Suhuf/Kitaplar’ Üzerine Bir Değerlendirme, *Turkish Studies*, 2016, Ankara, cilt, 11, sayı 12, s. 1-24.

a) “Müminler kurtuluşa erdi.”⁹⁶ ifadesinden birinci şartın “iman” olduğu anlaşılmaktadır. Kur’an’ın en öncelikli konusu Allah’a iman olup, Allah’a iman ise her şeyin başıdır. Evrenin sahibini tanımak, büyüklüğünü kabullenmek gereklidir. Her işi O’na inanarak, O’na güvenerek, sevabını O’ndan bekleyerek, O’nun sevgisini ve merhametini umarak yapmalıdır. Cennetin anahtarı olan kelime-i tevhidi söylemeden kurtuluşa ermek mümkün değildir.⁹⁷ İman olmadan yapılan ameller boşunadır.⁹⁸

b) “Onlar namazlarında huşu içerisinde dirler.”⁹⁹ ifadesi bize, imandan sonra ikinci şartın namaz olduğunu hatırlatmaktadır. Kulu rabbine yakınlaştıran, ona bağlılığının en önemli göstergesi olan namaz ve onun da özü olan dua, hiç şüphesiz tezekkî sürecinin temel yapı taşlarından. Zira A’lâ Sûresinde bildirilen, kurtuluşun iki temel unsurundan biri namazdır.¹⁰⁰

c) Kurtuluşun diğer unsuru ise “zikir” olgusudur. Hatırlamak, hatırdı tutmak, anmak, öğüt vermek ve düşünmek¹⁰¹ gibi anlamları başta olmak üzere geniş bir anlama sahip olan zikir, süreklilik gerektiren bir amel olarak, imana dayalı hayatın vazgeçilmez esaslarından. Kur’an’ın bir adının da zikir olduğu¹⁰² unutulmamalıdır. A’râf Sûresinde de zikrin kurtuluşa vesile olacağı bildirilir.¹⁰³

d) Sûrenin devamında müminlerin boş ve yararsız şeylerden yüz çevirdikleri bildirilir. Bu ifadeden anlaşılan, onların her zaman, kendilerine ve başkalarına yararı dokunan şeylerle meşgul olacakları gerçeğidir. Kurtuluşun karşıtı kayıptır, başarısızlıktır, hüsrandır. Bu bağlamda Kur’an, Asr Sûresiyle âdeta tezekkî sürecine tersinden bir bakış açısı getirir. Hayatı bir yarışmaya benzetir. İnsanın zararda ve kayıpta olduğunu, sadece iman edip, sâlih amel işleyenlerin, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin kurtulacağını/kazanacağını bildirir.¹⁰⁴

⁹⁶ Bkz. Mü’minûn, 23/1.

⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/10.

⁹⁸ Bkz. İbrâhîm, 14/18; Nûr, 24/39; Muhammed, 47/32.

⁹⁹ Mü’minûn, 23/1-11. Bu ayetler A’lâ Sûresiyle birlikte düşünülmelidir.

¹⁰⁰ Bkz. A’lâ, 87/14, 15; Namaz ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Genç, *Kur’an’da Salat Kavramının Semantik Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2007.

¹⁰¹ İbnu’l-Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IV, 308.

¹⁰² Hicr, 15/9.

¹⁰³ Bkz. A’râf, 7/69. Zikir konusunda daha geniş bilgi için bkz. İhsan Kahveci, *Kur’an’da Zikir Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1995.

¹⁰⁴ Bkz. 103/Asr, 1-3. Konu ile ilgili olarak bkz. Yusuf Kurt, *Kur’an’da Amel*, Doktora

e) Onlar kötülüklerden arınmak için çaba gösterirler.

f) Sûrenin ilerleyen ayetlerinde; “Onlar iffetlerini korurlar... Emanetlerine ve ahitlerine (sözleşmelerine) riayet ederler. Namazlarına devam ederler (Allah ile olan bağlarını devam ettirirler, irtibatı kesmezler.) İşte asıl bunlar vâris olacaklardır. Firdevs’e (en yüksek cennetlere) vâris olan bu kimseler, orada ebedî kalıcıdırlar.”¹⁰⁵ ifadeleri yer almaktadır.

g) Takva, kurtuluş bağlamında geçen bir başka kelimedir.

Allah’a iman, O’na duyulan derin sevgi, saygı ile O’nun büyüklüğü karşısında duyulan “huşu”nun ürünü olan takva sayesinde mümin, Rabbinin koruması altına girer. Emirlerine itaat eder, her yerde O’na sığınır. Günahlardan, çirkinliklerden, Rabbinin razı olmadığı davranışlardan ve O’nun gazabını gerektiren her türlü fiilden sakınır.

Şems Sûresinde bildirildiğine göre takva, karşıtı olan fücür ile beraber nefse yerleştirilmiş temel duygulardandır.¹⁰⁶ Ona (takva) sahip çıkan kurtulacaktır. Ayrıca Kur’an, kendisinin müttakiler (takva sahipleri) için bir hidayet kaynağı olduğunu bildirir ki kurtuluşa erecek olanlar işte bu takva sahipleridir.¹⁰⁷

h) Tezekkî süreci içinde her zaman kendisine müracaat edilmesi gereken kavramlardan birisi de “tövbe” olgusudur. Nitekim hata, yanılma, unutma, yoldan çıkma gibi mümini tezekkî yolundan alıkoyan davranışlar, onun beşer olmasının bir sonucudur. Önemli olan onun bunu fark edip vazgeçmesi ve tövbe etmesidir. Tövbe, yolun ilk başlangıcı, kurtuluşa ermişlerin ana sermayesi, mümin olmanın ilk adımı, şüpheli şeylere veya günahlara meyledenlerin doğrulmalarının anahtarıdır. Tövbe, Allah’a yakınlaşmak isteyenler için yegâne kapı ve peygamberlere uymanın esasıdır.¹⁰⁸ Esasen Kur’an’ın “Tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁰⁹ emri, daima bir kurtuluş aracı olarak müminde bulunması gereken hâli ortaya koymaktadır.

Tezekkî sürecini oluşturan bu kavramları, müminin hayatıyla bütünleştirirsek karşımıza şöyle bir tablo çıkacaktır: Hayatı boyunca insanın

Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007.

¹⁰⁵ Mü’minûn, 23/1-11.

¹⁰⁶ Bkz. Şems, 91/8.

¹⁰⁷ Bkz. Bakara, 2/1-5.

¹⁰⁸ Gazâlî, *İhya-u ‘Ulûmi’ d-Dîn*, IV, 7.

¹⁰⁹ Nûr, 24/31.

Allah'ı ilah olarak kabullenmesi (tevhit), O'nu anması (zikir), O'nunla irtibatını kesmeyip iletişim hâlinde olması ve bu bağlılığını sürekli canlı tutması (namaz, dua), dünya hayatına karşılık ahireti tercih ederek onun için çalışması ve yararlı işler (sâlih amel) yapmasıyla tezekkî eylemi gerçekleşmiş olacaktır. Böylece mümin, kurtuluşa ermek gayesinde olduğunu, bunun için çalıştığını ispat etmek ve sadakatini ortaya koymak (kendisine nimet olarak verilen şeylere bağımlı olmadığını göstermek) için, bir şeyler sunmak (infak, sadaka) ve her yıl beyanname verip yetkinliğini belgelemek (zekât) zorundadır. Sonuçta mümin, bütün bu aşamalardan geçerken kendisini, kötülüklerden, ahlâksızlıktan koruyacak (takva), hata eder veya dalgınlığa düşerse hemen vazifesini hatırlayıp Rabbine dönecek (tövbe) ve yoluna devam edecektir. İşte “tezekkî” süreci, bütün bu eylemlerin tamamını gerçekleştirme faaliyetidir.

Özetle “tezekkî”, bütün saydığımız özelliklerin, mümin insanın kişiliğinde gerçekleşmesini ifade eden bir kavram olarak;¹¹⁰ “Kişinin kendisini güzel niteliklerle donatması, iyi, güzel ve faydalı işlerle meşgul olması, aynı zamanda kişiliğini lekeleyecek, kendisini insanlık onurundan mahrum edecek davranışlardan sakınmasıdır. Neticede Rabbinin huzuruna tertemiz, makbul birisi olarak çıkması, onun rızasını, övgüsünü ve ödülünü kazanmasıdır.”

Sonuç

Tezekkî kelimesinin geçtiği ayetlerin bağlamına baktığımız zaman bu kavramın, mümini Allah katında makbul bir kişi hâline getiren bir eylem olduğu anlaşılmaktadır. Bu eylem, müminin cennetle ödüllendirilmesine vesile olan ve her biri Kur'an'da yer alan amellerinin neticesidir. Bu ameller aynı zamanda huy/alışkanlık hâline gelmesi ve süreklilik arz etmesi gereken davranışlardır.

Vahiy sürecinin devamında gelen emir ve yasaklar, tezekkî kavramına hayat tablosunda vücut kazandıran figürler olmuştur. Ne var ki

¹¹⁰ Tezekkî kavramının, ‘pislik-necaset ve kirlilik’ kavramlarının karşıtı durumundaki ‘taharet’ kelimesinin Türkçesi olan ‘temizlenme’ eyleminden daha geniş olduğunu düşünüyoruz. Yine bu kavramın, olumsuzluklardan ve içindeki yabancı maddelerden kurtulmak veya sıyrılmak anlamına gelen ve Arapçası ‘ıstıfa/tasaffi’ olan eylemin Türkçesi sayılabilecek “arınma” kelimesinden daha kapsamlı olduğu kanaatindeyiz.

Kur'anî kavramların ölçüsüzce tüketildiği bazı eserlerde, her bir amel kendi ekseninde ele alınmış, böylece tezekkî eylemi görünmez olmuş ve İslâmî literatürde hak ettiği yeri alamamıştır.

“Tezkiye” kavramı, insanın nefsinin eğitmesidir. Onun, yaratılıştan sahip olduğu özellikleri ve yeteneklerini Kur'an'ın öngördüğü çerçevede, olumlu bir yönde geliştirmesidir. “Tezekkî” kavramı ise, mümin insanın özne olarak kendi kendini yetiştirmesi, sâlih amelleri, övülen davranışları ahlâk edinerek kurtuluşa ermesidir.

İnsanın fitratındaki özellikler; dünya hayatında güvende olma, hayatını ve neslini devam ettirme gibi duygulardır. Bunları sağlayabilmek için insan kimi zaman aceleci, egoist, mücadeleci, nankör ve cimri olabilmektedir. Kendisine verilen en önemli potansiyel güçler ise akıl, şehvet ve gazaptır. İnsan bunları kendi zan ve önyargılarına, nefsi eğilimlerine, şehvi arzularına göre kullanırsa zarar edecek ve sonunda hüsrana uğrayacaktır. Buna karşılık insan, Kur'an'ın rehberliğinde tezekkî eder, vahyin ona çizdiği sınırlar içinde nefsinin geliştirir, Rabbini tanır ve O'na yönelirse ebedî kurtuluşa erecektir.

Kur'an'ın dili ile ifade edecek olursak, kelime-i tayyibe olan “Lâ ilâh'e illallah” kelimesi bir tohum olarak müminin kalbine atılacak, beslenip büyütülecektir. Tıpkı verimli bir araziye atılan; sulanarak büyütülen ve sonunda meyve veren, kökü yerde, dalları semaya doğru uzanmış bir ağaç gibi, müminin kalbinde büyütülen iman da meyvesini güzel ameller şeklinde verecektir.

Müminin organları bir ağacın dalları gibi düşünülürse; göz, hakkı görecek; kulak, iyi şeyleri duyacak; el, hayra uzanacaktır. Mümin, sahip olduğu şeylerden dağıtacak, ayakları hep iyiliklere koşacaktır. Dili hakkı zikredecek; doğruyu söyleyecek, barışı, huzuru ve güveni yayacak; müminleri hayra teşvik edecek; gönüllere huzur telkin edecektir. Onun konuşması da susması da dengeli olacak, yerinde konuşup yerinde susacaktır.

Duygu, düşünce ve davranışların orta noktası mahiyetinde olan “adâlet” mefhumu, müminin bütün söz ve davranışlarına yansıtacaktır. O, dinî yaşamda, şahitlikte, ticarete, dostlukta ve düşmanlıkta hep “adâlet” duygusunu gözetecektir. Takvayı esas alacak, onu ahiret yolculuğunun azığı bilecektir. Ahirette kendisinin kurtuluşuna vesile ola-

cak sâlih amelleri kazanmaya bakacaktır. Zulüm, isyan, hırsızlık, bozgunculuk, faiz ve tefecilik gibi insanı hüsrana ve kayba götürecektir. Davranışlardan uzak kalacak, her zaman tertemiz bir hayatı yaşama gayreti içinde olacaktır.

Kısacası “tezekkî”, Kur’an’ın yirmi üç yıllık nüzul sürecinin insan şahsında belirginleşmesi ve bir insan/nesil yetiştirme programının hayata geçirilmesidir.

Sonuç olarak, “tezekkî” ve ‘felâh’ kelimelerinin geçtiği ayetlerin ve bağlamlarının değerlendirmesi bizi şu kanaate ulaştırmaktadır:

Kök anlamı ile bir ekinin/bitkinin yetişmesi, büyümesi, uzaması, “bir”in iki olması anlamını taşıyan ve çiftçilik, ziraatçılık gibi anlamlara gelen “felâh” fiiliyle beraber kullanılan “tezekkî” kavramı, insanın kendisini yetiştirmesi, geliştirmesi, insanı yücelten erdemlerle muttasıf olması, ruhen ve ahlâken olgunlaşmasıdır.

Bir anlamda “kişisel gelişim çabası”, “insanın kendisini yetiştirmesi” veya “müminin kendi kişiliğini oluşturma süreci” diye Türkçeye çevrilebilecek “tezekkî” kavramı, günlük hayatta çok konuşulan, bu yüzden öne çıkan pek çok kavram için bir “üst kavram” niteliğindedir.

Kaynaklar

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Mufehres, li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Dâru’l-Meârif*, Beyrut 2005.
- Ahterî, Mustafa b. Şemsettin, *Ahter-i Kebîr*, İstanbul 1283.
- Âlûsî, Şihabuddîn Mahmud, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’âni’l-Azîm*, Bulak 1301 h.
- Altuntaş, Mehmet, Kur’an’da Peygamberlere Gönderilen ‘Suhuf/Kitaplar’ Üzerine Bir Değerlendirme, *Turkish Studies*, 2016, Ankara, cilt, 11, sayı 12, ss. 1-24.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’an ve Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuk Yay., İstanbul 1991, I-XII.
- Bâzergan, Mehdi, *Kur’an’ın Nüzul Süreci*, ter. Yasin Demirkıran, Fecr Yay., Ankara 1998.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay., İstanbul 1985, I-VIII.

- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l Buhârî*, neş. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâr-u İbn Kesîr, Beyrut 1987, I-VI.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Eser Yay., İstanbul 1389, I-X.
- Cevherî, İsmail bin Hammâd, *es-Sihah*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1957, I-VI.
- Cübran, Mes'ud, *er-Râid*, Dâru'l-İlim, Beyrut 1980.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, I-III, Erenler Yay., İstanbul 1959.
- Erkan, Arif, *el-Beyân*, I-IV, Yâsin Yayinevi, İstanbul 1990.
- Ezheri, Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed, *Tehzibu'l-Luğa*, ed-Dâru'l-Mısriyye, trs., I-IV.
- Ferâhidî, Halil bin Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Mektebet-u Lübnan, Beyrût 2004.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed bin Yakub, *Tertîbu'l-Kamusî'l-Muhît*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1979, I-IV.
- Genç, Ahmet, *Kur'an'da Salât Kavramının Semantik Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2007.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâr-u Sûhnun, Tunus 1997, I-XXX.
- İbn-i Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmâduddin bin Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1996, I – III.
- İbnu'l-Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, el-Matbaatu'l-Mısriyye, Kahire 1307, I-XX.
- Kadı Beyzâvî, Ebü'l-Hayr Abdullah bin Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, el-Matbaatu'l-Meymeniyye, Kahire 1296.
- Kahveci, İhsan, *Kur'an'da Zikir Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1995.
- Karadâvî, Yusuf, *Fıkhu'z-Zekât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, I-II.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (Komisyon), TDV. Yay., Ankara 1993.
- Kurt, Yusuf, *Kur'an'da Amel*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed bin Ahmed, *el-Cami-u li Ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire 1967, I-XX.
- Kutub, Seyyid, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, ter. Bekir Karlığa-M. Emin Saraç, Hikmet Yay., İstanbul 1984.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, ter. M. Han Kayanî, İnsan Yay., İstanbul 1986, I-VII.

- Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullah bin Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Dâr-u İbn-i Kesîr, Beyrut 1999, I-III.
- Râgıb el-İsfehânî, Hüyesin bin Muhammed, *el-Müfredátu li Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1972.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed bin Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran trs., I-XXXII.
- Sarmış, İbrahim, *Tasavvuf ve İslâm*, Ekin Yay., İstanbul 1997.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Marifê, Beyrut 1972, I-XXX.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, I-IX.
- Yıldırım, Celâl, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsîri*, Anadolu Yay., İstanbul 1986, I-X.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, et-Türâsu'l-Arabî, Kuveyt 1965, I-X.
- Zemaşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl*, Dâru'l-Marifê, Beyrut trs., I-IV.
- Zeyyat, Ahmet Hasan, İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- <http://www.kuranmeali.com>, 6/3/2017.